

Музиченко Г.В.

Теоретичні аспекти визначення корупції як суспільно-політичного явища

Розглядаються історичні витоки корупції як суспільно-політичного явища в Україні та способів запобігання й боротьби з нею з боку влади, а також аналізуються теоретичні підходи до тлумачення корупції в межах сучасного політико-правового дискурсу, серед яких виділяються правовий, політичний, економічний, моральний, комплексний підходи тощо. Зазначається, що в чинному законодавстві України з питань запобігання та протидії корупції запроваджено визначення корупції з позицій політико-правового підходу.

Ключові слова: корупція, хабарництво, зловживання владою, службові повноваження.

Рассматриваются исторические аспекты становления коррупции как общественно-политического явления в Украине и способов борьбы с ней со стороны действующих властей, а также анализируются теоретические подходы к трактованию коррупции в рамках современного политико-правового дискурса, среди которых выделяют правовой, политический, экономический, моральный и комплексный подходы. Выявлено, что в действующем законодательстве Украины в сфере предупреждения и противодействия коррупции используется определение

коррупции, основанное на политико-правовом аспекте его трактования.

Ключевые слова: коррупция, взяточничество, злоупотребление властью, служебные полномочия.

The historical origins of the phenomenon of corruption on the territory of Ukraine shows that at all times Ukrainians were characterized by corruption in one form or another and always provided for certain precautions and punishments by the current authorities regarding its bias and punishment of the perpetrators. The theoretical basis for the study of the concept of corruption within the framework of political and legal discourse suggests the lack of a unified understanding of its essence among scholars, due to the multifaceted nature of the socio-political phenomenon and the diversity of approaches to its study. In particular, scholars distinguish several approaches to analyze and interpret the corruption as a social phenomenon. They are political, economic, legal and integrated approaches. Legislation of Ukraine has undergone some evolution in defining the term "corruption" in legislative acts and is currently evidence of compliance with the political and legal approach to its content.

Key words: corruption, bribery, abuse of power, official responsibility.

УДК 324+343.352+342.529

Музиченко Г.В.,
доктор політичних наук, професор
кафедри політичних наук і права
Південноукраїнського національного
педагогічного університету
імені К.Д. Ушинського

Актуальність теми. Розроблення й реалізація стратегії запобігання й протидії корупції в Україні повинні ґрунтуватися на науковому баченні її сутності як суспільно-політичного явища. Теоретичний аспект визначення корупції є дуже важливим для практичної діяльності, оскільки без розуміння сутності корупції неможливо визначити реальні цілі боротьби з нею й засоби їх досягнення.

Аналіз наукових джерел. Слід зазначити, що дослідженню різних аспектів корупції присвячені роботи К. Абдієва, Н. Бабича, Г. Борзенкова, А. Бутенко, О. Дудорова, М. Кашлика, В. Комісарова, В. Кувалдіна, О. Кужель, Н. Кузнєцова, В. Лаленкова, В. Лукомського, П. Мельника, В. Панкратова, П. Панченко, В. Попова, В. Поповича, О. Пристанської, Д. Пундея, С. Пундея, Е. Рязанова, К. Суркова, Е. Темнова, О. Філімонова, В. Чекаліна та інших учених.

Мета статті – висвітлити витоки корупції в історії людства та України зокрема, а також з'ясувати еволюцію теоретичних поглядів на корупцію як суспільно-політичне явище в межах сучасного політико-правового дискурсу.

Виклад основного матеріалу. Історично корупція виникла з розпадом первісно-суспільного ладу під час формування приватної власності. У стародавній Греції в IV – V ст. до н. е. прояви корупції мали побутовий характер і проявлялися в псуванні їжі й питної води. Пізніше корупцією стали називати деякі прояви в судовій практиці (зіпсованість моралі, розбещеність молоді, порушення громадського порядку) [4, с. 216].

Перша згадка про корупцію в Україні наводиться у «Слові о полку Ігоревім». Так, половецький хан Каб'як обкладав даниною землю Київську, а коли остання відмовлялася її сплачувати, то половці «пондоша воюючи села и города секуше даже і до Києва придоша». Але можна було відкупитися від данини чи зменшити її розмір, якщо дати хабар золотом половецькому збірнику «и взявеше половецкие дар золота, не обкладав даниною» [4, с. 217].

Аналогічна ситуація з хабарництвом мала місце під час збирання данини при татаро-монгольському ігові. Завойовані татаро-монголами слов'янські землі мусили платити хану данину. Податок хану («вихід», або «цареву дань») збирали воєнні прислужники хана в розмірі 10 відсотків врожаю, що зберігався в коморах. Але якщо особисто прислужнику заплатити, тобто дати хабара срібними рублями, то він зменшував розмір податку з врожаю, що зберігався в коморах [2, с. 48]. Для боротьби з хабарниками з воєнних прислужників татаро-монголи застосовували фізичне покарання.

За часів Київської Русі громада повинна була будувати хати, мости, сипати греблі, направляти дороги. Але можна було відкупитися від участі

у виконанні громадських робіт, якщо дати хабара прислужнику князя [2, с. 45].

Збереглася подібна практика й у часи козацтва. Так, усі торговці, купці й прислужники, які вивозили різні товари й привозили їх у Запорізьку Січ, торгували по слободах, селах і зимівках, вносили певну платню у військову скарбницю, а щоб не платити, давали хабара військовому старшині, писарю або осавулу [34, с. 226].

Російський цар Петро Великий запровадив державний контроль за державними чиновниками щодо їх корупції. У разі виявлення фактів хабарництва до винних застосовувалися міри економічної й адміністративної відповідальності. Так, відомі факти корупції графа О. Меншикова і його покарання.

Після перемоги пролетарської революції й запровадження інституту червоних чиновників апарату управління Ради народних комісарів корупціонерів оголошували «ворогами народу», і їх чекала висилка до Сибіру або розстріл [32, с. 148].

У період соціалізму в СРСР спостерігалися господарські злочини (розкрадання державного майна, підпільна підприємницька діяльність, випуск необлікованої продукції, неофіційне надання послуг, спекуляція, кримінальний промисел, хабарництво та ін.) [15, с. 161].

Корупція помітно почала поширюватися в роки так званої «перебудови», коли були прийняті закони СРСР «Про державне підприємство (об'єднання)» (1987 р.), «Про індивідуальну трудову діяльність» (1986 р.), «Про кооперацію» (1988 р.). Цими законами скористались економічні ділки. Почалося масове розкрадання державного майна, відмивання бюджетних коштів і коштів державних підприємств через кооперативи за допомогою корумпованих чиновників і посадових осіб. До порушників подекуди застосовувалися заходи дисциплінарного й адміністративного впливу [18, с. 48]. Керівники державних підприємств часто-густо були співзасновниками кооперативів або «відмивали» кошти за умови отримання хабара готівкою від кооператорів у розмірі 1/3 перерахованої суми.

У ті часи відбувався масовий протиправний вивіз дефіцитної продукції й сировини за кордон на пільгових умовах або взагалі без сплати мита за умови дачі хабара митникам. В Україну поверталися лише крихти одержаної за це валюти, а левова частка її «осідала» на рахунках іноземних банків. За неофіційними даними, ці суми склали близько 12–15 млрд доларів США. Таким чином, відбувалося приховування валютної виручки й при цьому ухилення від сплати податків [7].

За часів незалежності корупція, стимулюючи розвиток тіньового сектора економіки, як червоточина, підточує Україну. Як вважає В. Дедекаєв, комерціалізація народного господарства виявила

гостру потребу в різного роду дозволах: ліцензіях на окремі види діяльності, вивіз деяких видів продукції за кордон, отримання податкових і митних пільг тощо. Ці документи державних установ стали своєрідним товаром зі своєю споживчою вартістю й ціною [8]. На поширення та небезпеку корупції вказував у свій час і Л. Кучма. За його словами, Україні дуже шкодить «білокомірцева» злочинність – корупція. Її породжують, насамперед, надані посадовим особам повноваження контролювати, перевіряти, дозволяти, ліцензувати. На успіх у викоріненні цього зла можна розраховувати лише обмеживши всесилля чиновників і створивши обстановку, за якої підкуп став би неможливим. Корупції, як і її потурання, треба нещадно покласти край [17].

Усі спроби подолати корупцію в незалежній Україні не увінчалися успіхом. Це стало одною з причин Революції Гідності 2014 р. Саме тому діючий президент П. Порошенко у своїй інавгураційній промові назвав перше й головне завдання в Україні – знищення корупції, яка поглинула всю країну. «Необхідно знищити корупцію. Запровадити антикорупційний пакт. Суть проста – чиновники не беруть, а люди – не дають» [25].

Усесвітньо відоме дослідження Transparency International «Барометр світової корупції» (Global Corruption Barometer), яке здійснюється з 2003 р., традиційно присвячується вимірюванню впливу корупції на життя громадян у різних країнах світу. У 2016 р. Україна зайняла 131-ше місце зі 176 країн, що досліджувалися, хоча ще в 2007 р. займала 118-те місце [5].

Інша міжнародна організація – аудиторська компанія Ernst&Young, яка переважно фокусується на дослідженні бізнес-середовища й зокрема вимірює рівень корумпованості в цій сфері, – у 2012 р. поставила Україну в трійку найбільш корумпованих країн світу разом із Колумбією та Бразилією, а цього року визнала Україну «лідером». Згідно із цим дослідженням, у 2017 р. кількість респондентів, які вважають, що хабарництво й корупція широко розповсюджені в Україні, залишається на неприйнятно високому рівні – 88% [12].

Про небезпеку корупції влучно висловився Р. Хаас – президент американської Ради з міжнародних відносин: «Дуже складно допомогти країні економічно й політично, якщо корупція широко розповсюджена. Корупція бентежить інвесторів, ускладнює кредитування, люди втрачають довіру до корумпованої країни. Корупція – це один з історичних аргументів проти зближення з Україною, коли говорять, що ця країна нестабільна та ненадійна. Якби вдалося побороти корупцію, а українські політичні лідери змогли працювати разом, це зробило б Україну більш привабливою для партнерів – для США і Європи» [30].

Однак питання запобігання та протидії корупції потребують чіткого розуміння того, що таке коруп-

ція. Різні літературні джерела дають неоднозначну трактовку поняття корупції. З позиції філософії корупція – це підкуп, порча. У сучасній термінології корупція розуміється як підкупність, продажність посадових осіб, громадських діячів. Зокрема, таке визначення корупції дає «Словник юридичних термінів» [31]. Юридичний словник за часів адміністративно-командної системи поняття корупції ніяк не трактує. Такий термін у ті часи не застосовувався в правовій теорії та практиці. Не було такої статті ані в Кримінальному кодексі Української РСР, ані в Кодексі про адміністративні правопорушення Української РСР. Сучасне поняття корупції в радянські часи асоціювалося з поняттям хабарництва. Воно розглядалося як злочин, що полягає в одержанні службовою особою особисто або через посередників матеріальних цінностей або будь-якого іншого майна чи майнових вигод за виконання або невиконання в інтересах того, хто дає хабара, будь-якої дії, яку службова особа повинна була або могла вчинити з використанням службового становища [13, с. 57].

Термін «корупція» походить від сполучення латинських слів «correi» та «gumpere». «Correi» – обов'язкова причетність деяких представників однієї зі сторін до певної справи, а «gumpere» – порушувати, ламати, пошкоджувати, скасовувати. Так утворився самостійний термін – «corruptere», що означає участь у діяльності декількох осіб, мета яких полягає в «псуванні», «руйнуванні», «пошкодженні» нормального ходу судового процесу або управління суспільством. У довіднику ООН про міжнародну боротьбу з корупцією дається таке визначення корупції: «Корупція – це зловживання для одержання вигоди з особистою метою» [9].

Міжнародна конвенція проти корупції, яку прийнято 20.03.1994 р. на Третій пленарній сесії Організації американських держав, визначила корупцію «як спробу отримання прямо або побічно урядовим чиновником або особою, що здійснює публічні функції, будь-яких предметів грошової вартості, а також іншої користі, наприклад, подарунка, послуги, обіцянки переважно для себе або іншої особи чи організації в обмін на будь-який акт» [21, с. 27].

Висловлювання авторів щодо поняття корупції різнобічні, тому що вони оцінюють це явище з різних підходів. Спільним для всіх авторів є те, що вони за макропідходу оцінюють його з погляду державних інтересів, розглядаючи корупцію як суспільно небезпечне явище. Але з позиції особистості та сім'ї – це додатковий прибуток, і в цьому полягає спонукаючий мотив такого діяння. За мікропідходу до розгляду визначень корупції їх можна класифікувати за сферами суспільного життя.

Наразі про корупцію можна говорити в трьох аспектах: політичному, соціально-економічному й

правовому. П. Біленчук, С. Єркіянов і А. Кофанов вважають, що проблема боротьби з корупцією – це насамперед проблема політична, соціальна й економічна, а лише потім – правова. Законодавству слід більш чітко визначитися з поняттям і характеристикою корупції як суспільного явища [6, с. 31].

Прихильники політичного аспекту визначають корупцію як зловживання владою, посадовим і службовим становищем із метою отримання матеріальної винагороди. Вона має характер злочинної діяльності в політичній сфері, що полягає у використанні посадовими особами довірених їм справ і владних повноважень із метою власного збагачення, що зрештою призводить до дискредитації апарату державного управління. Цим завдаються матеріальні й моральні збитки державному устрою, репутації політичної влади, престижу країни на міжнародній арені. Корупція пов'язана з підкупом осіб, які перебувають на державній або громадській службі, з одержанням ними додаткових доходів, благ і переваг за вчинення умисних дій або бездіяльність [24, с. 147]. Цю ж думку поділяє й М. Тихомиров, який до найбільш типових проявів корупції відносить підкуп чиновників і громадсько-політичних діячів, хабарництво за законне чи незаконне надання благ і переваг, протекціонізм (висування працівників за ознаками рідинності, земляцтва, особистої відданості та приятельських стосунків) [33].

Такої самої думки дотримується й В. Комісаров, який зазначає: «Дискредитація державного апарату, його розклад пов'язані не тільки із ситуаціями одержання посадовими особами хабарів або незаконних привілеїв, але й із тими випадками, коли посадові особи діють з інших вузькоegoїстичних мотивів (улаштування некомпетентних родичів, кумівство, прагнення догодити вищестоящому начальнику та ін.)» [13].

Дж. Пундей визначає корупцію як зловживання державною владою, посадою або авторитетом заради приватного блага. На його думку, перелік корупційних дій охоплює хабарництво, здирництво, торгівлю впливом, кумівство, обдурення, «швидкі гроші» тощо. «Ми схильні розглядати корупцію як «гріх» уряду, але вона поширена й у приватному секторі економіки» [29].

Друга категорія авторів вважає корупцію однією з функцій управління суспільством, яка базується на економічному ґрунті. Як функція управління вона має соціальне забарвлення, а за сутністю своєю це є чисто економічна категорія. Наприклад, Г. Аврек і В. Овчинський розглядають корупцію як форму службового зловживання, в якому завжди наявна пряма чи завуальована корисливість. Корупція розглядається ними як «складне соціально-правове явище, пов'язане з підкупом осіб, які перебувають на державній або громадській службі, з одержанням ними додаткових дохо-

дів, благ і переваг за вчинення умисних дій або бездіяльність (зокрема в інтересах третіх осіб) усупереч інтересам держави й суспільства» [1, с. 27].

Професор Н. Кузнєцова пропонує розглядати корупцію як соціально-моральне явище [16]. Поділяє цю позицію й О. Дудоров [10], розглядаючи корупцію як соціальне, економічне та моральне зло. К. Сурков під корупцією розуміє використання в будь-якій формі посадовими особами органів державної, насамперед виконавчої, судової влади, установ і організацій господарського управління, громадських об'єднань свого службового становища для одержання майна, послуг чи пільг для себе або третіх осіб [30].

Третя категорія авторів вбачає в корупції чисто правову структуру як первинну основу протиправної діяльності чи бездіяльності. Соціально-економічні й політичні фактори корупції є вторинними або надбудовою над її правовою основою. Наприклад, О. Дудоров, М. Мельник, М. Хавронюк корупцію вбачають тільки тоді, якщо з боку службової особи є факт вимагання. На їхню думку, плата «даніни» стала нормою життя для багатьох підприємців усіх рівнів – від дрібних суб'єктів підприємницької діяльності до великих концернів і корпорацій, які, власне, визначають політику в економічній сфері [11, с. 488].

М. Коржанський вважає корупцію чисто правовим явищем, але в її поняття включає всі кодифіковані посадові значення. Під останніми він розуміє злочини, що вчинюються посадовими особами з використанням наданих їм прав і повноважень на шкоду інтересам служби, невиконання чи неналежне виконання ними своїх посадових обов'язків [14, с. 546].

Є також група авторів, які намагаються розглядати корупцію комплексно. Вони формують четверту категорію науковців. Зокрема, до неї відносять О. Бантишева, який вважає, що поняття корупції має комплексний характер і охоплює політичну, економічну, соціальну, правову й моральну сфери суспільних відносин. Він пише, що важко назвати такий злочин, від відповідальності за який винний не намагався б ухилитися за допомогою хабара. Та й організована злочинність не набула б таких, що їх ми маємо нині, масштабів і якостей, не мала б можливості успішно функціонувати, якби в її сферу не втягувалися службові особи [3, с. 3].

Ще один прихильник комплексного підходу до визначення корупції М. Мельник вважає корупцію багатоаспектним соціально-економічним, політичним, правовим і моральним явищем, що складається із цілого комплексу протиправних дій і неетичних чинників. Корупція – це не стільки юридична, стільки соціальна й економічна проблема. Як правова категорія, корупція – збірне правове поняття, яке охоплює сутність взаємопов'язаних правопорушень [20, с. 12].

Підсумовуючи різні погляди на поняття «корупція», автори з упевненістю дійшли висновку, що вона становить собою не конкретне суспільно небезпечне діяння, як це властиво будь-якому складу злочину, а може проявлятися в різних формах – кримінальних, адміністративних, цивільно-правових, дисциплінарних та інших.

Зупинимось на визначенні корупції, яке подає Закон України «Про боротьбу з корупцією» (1995 р.), що визначає корупцію як діяльність осіб, уповноважених на виконання функцій держави, спрямовану на протиправне використання наданих їм повноважень для одержання матеріальних благ, послуг, пільг або інших переваг [26]. Таке поняття корупції мало звужений характер. Тут слід погодитися з думкою В. Мейтуса, що корупція – це використання для особистого збагачення посадовою особою прав, які надані йому державою [19].

У новому Законі «Про засади запобігання та протидії корупції» (2009 р.) поняття корупції дещо розширене й уточнене. Корупція – використання особою наданих їй службових повноважень і пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди чи прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди такій особі або на її вимогу – іншим фізичним чи юридичним особам із метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень і пов'язаних із цим можливостей [27]. Така ж версія визначення корупції збережена й у ст. 1 Закону України «Про запобігання корупції» (2014 р.) [28]. Отже, чинне українське законодавство дотримується політико-правового визначення поняття «корупція».

Висновки. Здійснений аналіз історичних витоків феномена корупції на теренах України свідчить про те, що за всіх часів із моменту виникнення державних форм урядування українцям притаманна була корупція в тому чи іншому вигляді, завжди були передбачені певні застереження та покарання з боку діючої влади щодо попередження корупції та покарання винуватців.

Теоретичні засади дослідження поняття «корупція» в межах політико-правового дискурсу дозволяють говорити про відсутність єдиного розуміння її сутності серед науковців, що обумовлене багатогранністю цього суспільно-політичного явища та різними підходами до його дослідження. Зокрема, виділяють політичний, економічний, правовий і комплексний підходи до аналізу й тлумачення корупції як суспільного явища.

Законодавство України пройшло певну еволюцію визначення терміна «корупція» в законодавчих актах і наразі дотримується політико-правового підходу до його змісту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Аврек Г. Мздоимство и лихоимство в рыночных условиях России / Г. Аврек, В. Овчинский // Наш современник. – 2004. – № 8. – С. 26–35.
2. Аркас М. Історія України-Русі / М. Аркас. – К. : ВИЛ, 1998. – 380 с.
3. Бантишев О. Злочини у сфері службової діяльності / О. Бантишев – К. : МАУП, 2002. – 128 с.
4. Бартошек М. Римское право. Понятия. Термины. Определения / М. Бартошек. – М. : ЮЛ, 1989. – 310 с.
5. Безкарність та недієве правосуддя тримають Україну на корупційному дні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://ti-ukraine.org/news/bezkarnist-ta-nediive-pravosuddia-trymaut-ukrainu-na-koruptsiinomu-dni/>.
6. Биленчук П. Транснациональная преступность: состояние и трансформация / П. Биленчук, С. Еркянов, А. Кофанов. – К. : Атика, 1999. – 380 с.
7. Гуров А. Профессиональная преступность: прошлое и современность / А. Гуров. – М. : Юриздат, 2003. – 308 с.
8. Дедекаєв В. Корупція: терапія вже не допомагає / В. Дедекаєв // Діло. – 1994. – № 12. – С. 2.
9. Довідковий документ про міжнародну боротьбу з корупцією, підготовлений секретаріатом ООН. – А/СОНФ. 169 / Каїр. – 1995. – 360 с.
10. Дудоров О. Корупція. Варіації на тему хабарництва / О. Дудоров // Віче. – 2004. – № 8. – С. 4.
11. Дудоров О. Злочини у сфері підприємництва / О. Дудоров, М. Мельник, М. Хавронюк. – К. : Атика, 2001. – 608 с.
12. Згідно з дослідженням ЕУ, керівникам не вдається ефективно формувати принципи ділової етики [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.eu.com/ua/uk/newsroom/news-releases/news-eu-senior-managers-failing-to-set-right-tone-on-business-ethics-finds-eu-fraud-survey>.
13. Комисарова В. Уголовно-правовые аспекты борьбы с коррупцией / В. Комисарова // Вестник Московского университета. Сер. 11. – Право. – 1993. – № 1. – С. 56–59.
14. Коржанський М. Кваліфікація злочинів / М. Коржанський. – К. : Атика, 2002. – 640 с.
15. Кузнецов Ю. Российское и зарубежное законодательство о мерах противодействия коррупции / Ю. Кузнецов, Ю. Силянський, А. Хомутова. – М. : Юрист, 1999. – 135 с.
16. Кузнецова Н. Корупція в системі кримінальних злочинів / Н. Кузнецова // Вестник Московского университета. – 2004. – № 3. – С. 38–46.
17. Кучма Л. Життя вимагає рішучих кроків у протидії злочинності / Л. Кучма // Право України. – 1999. – № 4. – С. 3–7.
18. Ляпунов Ю. Преступление в хозяйственной сфере / Ю. Ляпунов – М. : Юриздат, 1990. – 251 с.
19. Мейтус В. Коррупция. Экономический и информационный анализ / В. Мейтус. – К. : Норс-принт, 2003. – 258 с.
20. Мельник М. Корупція: проблема визначення сутності і поняття / М. Мельник // Вісник Академії правових наук України. – Харків, 2003. – № 2. – С. 10–15.
21. Міжнародні правові акти та законодавство окремих країн про корупцію / за ред. Б. Романюка, М. Камлика. – К. : Школяр, 1999. – 480 с.
22. Музиченко Г. Конфлікт інтересів як джерело корупційних дій у сфері публічного управління // Україна і світ у третьому тисячолітті : політичний, економічний, правовий та культурний виміри : матеріали ІІ Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Одеса, 9 грудня 2016 р. – Одеса : Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського», 2016. – С. 60–62.
23. Музиченко Г. Соціально-культурні аспекти запобігання та боротьби із корупцією в сучасній Україні / Г. Музиченко // Філософський дискурс ХХ століття : спроба теоретичного прогнозу : матеріали міжвузівського круглого столу, м. Одеса, 18 листопада 2016 р. – Одеса : ОДУВС, 2016. – С. 69–71.
24. Политология : Энциклопедический словарь / Общ. ред. и сост. Ю. Аверьянов. – М. : Изд-во Моск. коммерч. ун-та, 1993. – 431 с.
25. Порошенко назвав головне завдання: знищити корупцію в Україні [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://tsn.ua/politika/pershim-zavdanniam-poroshenka-ye-znischennya-korupciyi-v-ukrayini-353537.html>.
26. Про боротьбу з корупцією : Закон України від 05.10.1995 р. № 356/95-ВР [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/356/95-vr>.
27. Про засади запобігання та протидії корупції : Закон України від 11.06.2009 р. № 1506-VI [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1506-17>.
28. Про запобігання корупції : Закон України від 14.10.2014 р. № 1700-VII [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1700-18>.
29. Пундей Сар Дж. Борьба с коррупцией. Критичний огляд з аналізом міжнародного досвіду / Дж. Сар Пундей // Матеріали українсько-американського семінару «Проблеми, економічного зростання: питання доброчесності». – Львів, 1997. – 358 с.
30. Ричард Хаас: Очень сложно помочь коррумпированной стране [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://news.liga.net/interview/politics/12759716-richard_khaas_ochen_slozhno_pomoch_korrumpirovannoy_strane.htm.
31. Андерш А. Словник юридичних термінів / А. Андерш, Б. Винник, А. Красницький. – К. : Інком, 1994. – 320 с.
32. Сурков К. О понятии коррупции и возможностях правового воздействия на нее. Методологические проблемы воспитательной и кадровой работы с органами внутренних дел и внутренних войск / К. Сурков. – Спб. : Юриздат. – 2003. – 230 с.
33. Тихомиров М. Юридическая энциклопедия / М. Тихомиров – М. : Юриздат, 2003. – 480 с.
34. Яворницький Д. Історія запорізьких козаків / Д. Яворницький. – К. : ВШ, 1996. – 320 с.